



LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN

Kortversion av "Den kulturella våtmarken – rapport 2008:51"



Rapportnr: 2008:95

ISSN: 1403-168X

Redaktör: Sara Peilot, Länsstyrelsen

Tryck: Holmbergs i Malmö AB

Utgivare: Länsstyrelsen i Västra Götalands län, vattenvårdsenheten

Rapporten finns som pdf på www.lansstyrelsen.se/vastragotaland under Publikationer/Rapporter.

Förord

Detta är en förkortad version av Länsstyrelsens rapport 2008:51 *Den kulturella våtmarken – Reflexioner och riktlinjer kring nyanlagda våtmarker och kulturvärden* som tagits fram av AKKA kultur och Västarvet. Rapporten är en del av det planeringsunderlag som har tagits fram inom Regeringsuppdraget *Rätt våtmark på rätt plats*

Denna syntes är framtagen av Sara Peilot på Länsstyrelsen. Här har fokus legat på att lyfta fram hur man kan planera, placera och utforma sin våtmark i syfte att förstärka kulturmiljön. Rapporten ger också, utifrån kulturmiljösynpunkt, en rad goda och dåliga exempel på redan anlagda våtmarker.

Fredrik Fredriksson,
Projektledare, *Rätt våtmark på rätt plats*

Innehåll

<u>BAKGRUND.....</u>	3
KULTURMILJÖVÄRDEN OCH ANLAGDA VÅTMARKER.....	3
VÅTMARKER OCH KULTURARV.....	4
<u>PLANERA BÄTTRE.....</u>	5
GENERELLA FAKTORER OCH FÖRUTSÄTTNINGAR.....	5
FÖRDELAR OCH NACKDELAR FÖR KULTURMILJÖN.....	6
KUNSKAPSKÄLLOR FÖR ATT FÅ EN KULTURHISTORISKT RÄTT PLANERAD VÅTMARK.....	6
<u>PLACERA BÄTTRE.....</u>	7
LANDSKAP MED HÖGA KULTURMILJÖVÄRDEN.....	7
LANDSKAP MED LÄGRE KULTURMILJÖVÄRDEN.....	8
<u>UTFORMA BÄTTRE.....</u>	9
EFTERSTRÄVA ETT NATURLIGT UTSEENDE.....	9
MÖJLIGA SÄTT ATT BROMSA VATTNET I KÄNSLIGA MILJÖER.....	10
<u>VÅTMARKSKATEGORIER – EN SAMLING EXEMPEL.....</u>	11
VÅTMARKER SOM FÖRSTÄRKER ÄLDRE LANDSKAP.....	11
FORNÄMNINGSRIK SLÄTTBYGD.....	12
FALBYGDEN – ETT KUPERAT LANDSKAP.....	13
RIKT MOSAIKLANDSKAP.....	14
VÅTMARKER UTAN HISTORISK FÖRANKRING.....	15
DÅLIG ANPASSNING.....	15
INTRÅNG I KULTURLANDSKAP.....	16

Bakgrund

Kulturmiljövärden och anlagda våtmarker

Kulturmiljön är skapad av mänsklig aktivitet under lång tid och kommer att fortsätta formas av kommande generationer. Odlingslandskapets kulturmiljövärden måste synliggöras och bevaras i samband med våtmarker anläggs. När man nyanlägger en våtmark är detta ett stort ingrepp i odlingslandskapet men den kan också bli ett viktigt tillskott i kulturmiljön. Viktiga aspekter för ett lyckat resultat är placering, utformning och inte minst framtida skötsel.

Det här informationsmaterialet ska ge en vägledning om våtmarkens lämplighet ur kulturhistorisk synvinkel. I den här rapporten beaktas alltså inte andra intressen med avseende på våtmarksanläggning. Vi kommer visa både goda exempel och mindre bra våtmarksanläggningar. En våtmarksanläggning kan förstärka ett äldre landskap, men en dålig anpassning och en slentrianmässig anläggning kan istället bidra till att minska landskapets värden. Några exempel belyser hur stora anläggningar, som bidrar till landsbygdsutveckling, kan passas in i lämpliga landskap. Några anläggningar handlar om den lilla, gårdsnära våtmarken.

Kulturmiljön är komplex. I rutan nedan finns funderingar kring vad kulturmiljö och det vidare begreppet kulturarv kan sägas stå för.

Vad menas med kulturarv?

Begreppet *kulturmiljö* har sedan ett par decennier varit ett ledord när man arbetar med den fysiska omgivningen med alla de spår och lämningar som mänsklig aktivitet efterlämnat. Det kan vara ting som byggnader, gravlämningar, vägar, ortnamn, stenmurar och ägostrukturer men man har också betonat helhetsmiljöer som på olika sätt speglar vår historia.

Man kan säga att vårt kulturarv är de historier vi omger oss med och det är därför viktigt att fundera kring vilka perspektiv som får utrymme och vilka historier vi skall berätta. Omsatt i materiell kultur så berättar ju också våra byggnader, ortsnamn, agrara lämningar, kommunikationer, industrier o.s.v. historier och utgör därmed en väsentlig del av vårt kulturarv. En viktig fråga vi människor måste ställa oss är vad vårt kulturarv betyder och vad vi vill föra vidare till kommande generationer.

Det övergripande målet för samhällsplaneringen är hållbar utveckling, såväl miljömässigt som socialt och ekonomiskt. Vårt kulturarv har stor betydelse för framtidens miljö och för social sammanhållning, välfärd och trygghet. Kulturarvet utgör en grundläggande resurs i samhällsutvecklingen.

Kort kan man säga att kulturarvet har två mycket viktiga funktioner:

- Som livsmiljöskapare
- Som identitetsbyggare

Våtmarker och kulturarv

Det finns en god kunskap kring vilka kulturvärden som kan vara kopplade till våtmarker och bruket av våtmarker i ett historiskt perspektiv. Dessa kunskaper kan vara bra att ha med sig även vid diskussioner kring nyanläggning och skötsel av nya våtmarker. Här ges ett antal exempel.

- **Mossfynd.** I vissa mossmarker har vi kända offerplatser och andra fyndplatser från olika perioder i förhistorien. Dessa lämnar inga spår ovan mark.
- **Stenåldersboplatser.** I anslutning till våtmarker finns på många håll stenåldersboplatser. Dessa lämnar inga spår ovan mark.
- **Torvlador.** På torvmossar har torvbrytning varit vanligt, kanske främst under 1800-talet och 1900-1940-talet. Torven användes av bonden som bränsle men också som strö i ladugården och därefter som gödning på åkermarken.
- **Torvströfabriker.** Till fabriker som framställt torvströ och brännertorv hör en mängd kulturspår såsom torklador, presshus, bostäder, järnvägsspår och spår efter brytningen.
- **Strandängar, madslåttermarker.** Utmed sjöar och vattendrag samt utmed havet finns bevarade områden präglade av slätter. Här är själva markslaget ett kulturhistoriskt värde. Till dessa områden kan också finnas hägnader, lador m.m.
- **Ängs- och madlador.** Lador för förvaring av hö från avlägsna myrslåttermarker eller madåkrar. Dessa utgjorde på en del platser ett "ladlandskap".
- **Mossodlingar och havreåkrar med system med öppna diken.** Utgörs av gammal åkermark som odlades upp under 1800-talet genom dikning av mossar och mader. Många av dessa är numera igenvuxna eller ersatt med effektivare dränering och täckdiken.
- **Märgelgravar.** Under 1800-talet grävdes stora gropar i åkermark för att ta upp märgellera. Märgel användes som jordförbättrare, gödsel. Idag är märgelgravarna ofta vattenfyllda småvatten.
- **Brand-, karp- och ruddammar.** I landskapet, gärna nära bebyggelsen förekommer grävda dammar som använts för djurens vattenbehov, som branddammar och för inplantering av fisk, det sistnämnda kanske främst i högreståndsmiljöer.

Planera bättre

Generella faktorer och förutsättningar

- Det är många faktorer som styr placeringen av nya våtmarker, exempelvis:
 - Nuvarande markanvändning
 - Ägarförhållanden
 - Ägarintressen
 - Vattenförhållanden
 - Önskad nytta med avseende på näringsretention, biologisk mångfald och kulturmiljövärden.



En fastighetsgräns kan på ett olyckligt sätt ge en våtmark ett onaturligt utseende i landskapet. Försök gärna komma överens om gemensamma satsningar!

Foto: Ove Eriksson

- Stora anläggningar är ofta bättre än små:
 - De är lättare att skapa/anpassa till topografiskt ”naturliga” strukturer.
- Befintliga vattendrag och äldre våtmarker är bättre att utgå ifrån än att skapa nya vattenföringar:
 - Det är lättare att hålla vattennivåer hela året.
 - Det kräver mindre konstruktionsarbete och på sikt mindre underhåll än om våtmarken skall skapas i torr jord.
- Ha en helhetssyn på odlingslandskapet:
 - Fornlämningar.
 - Kulturhistoriskt värdefulla miljöer.
 - Alla kulturspår skall beaktas.
 - Samråd med kulturmiljöenheten, länsstyrelsen.
 - Vid större projekt skall en kulturhistorisk utredning göras. Utgångspunkten för denna är en helhetssyn på odlingslandskapets olika värden.

Fördelar och nackdelar för kulturmiljön

Fördelar:

- Våtmarker är en bristvara i dagens landskap. Restaurering men även nyskapande i historiskt lämpliga lägen av våtmarker är därför positivt. De kan tillföra estetiska värden och förhöja upplevelsen av kulturlandskapet.
- Våtmarker kan ge en variation i landskapet och en bild av hur det såg ut före diknings- och sjösänkningsepoken.
- Återupptagen hävd i våtmarker genom slätter och bete har ett kulturhistoriskt värde i sig. Särskilt om karaktärgivande element såsom hässjor, dämmen, diken, lador och hägnader också kan synliggöras och bevaras i sitt sammanhang.

Nackdelar:

- Landskapet är format av bebyggelse, odlingsystem och naturgivna förutsättningar med rumsliga samband och strukturer. Våtmarker som placeras på ett olämpligt sätt kan leda till att landskapet blir svårare att förstå.
- Våtmarker kan när de anläggs fel skada fornlämningar, byggnader eller andra landskapselement.
- Våtmarker kan bli störande inslag i landskapet om inte hänsyn tas till hävd, utformning och estetik.

Kunskapskällor för att få en kulturhistoriskt rätt planerad våtmark

- **Öppna Informationskartan på Länsstyrelsens hemsida**, <http://www.gis.lst.se/gisvg/>
 - Under **Kulturmiljö** finns Häradskartor, ekonomiska kartan från 1870- 90-talet. Kartan visar markanvändningen för ca 100 år sedan.
 - Under **Kulturmiljö** finns också fornminnesregistret (FMR) och kulturmiljöer i kommunerna.
 - Under **Naturvård** finns värdefulla odlingslandskap och reservat.
- På Lantmäteriets hemsida, (www.lantmateriet.se), under **Historiska kartor** hittar man olika typer av äldre kartor, både småskaliga såsom häradskartan från 1890-talet och storskaliga över enskilda byar och gårdar. Kartorna ger en detaljerad bild över äldre markanvändning och är ett bra redskap för en analys av landskapet.
- De regionala museerna kan ha specialinventeringar och äldre bilder, www.vastarvet.se.

Genom ovanstående information kan man planera sin våtmark väl och se till att den inte placeras för nära fornlämningar och landskapselement. Om våtmarksprojektet berör fornlämningar eller kulturhistorisk känsliga miljöer måste detta utredas av Länsstyrelsen. Fornlämningar och deras skyddsområde får inte skadas.

Övriga landskapselement ska också beaktas vid våtmarksprojekt. Några mer precisa regler eller utpekade områden är dock svårt att utforma. Det måste avgöras från fall till fall vilken effekt en nyanlagd våtmark kan få.

Placera bättre

Landskap med höga kulturmiljövärden

Landskapets känslighet varierar utifrån dess karaktär och innehåll. Vissa landskap kan kallas **historiska karaktärslandskap**, dessa är extra känsliga för ingrepp och förändringar. Med historiska karaktärslandskap menas ofta de landskap där det finns en stark historisk kontinuitet.

Det historiska innehållet med tydliga strukturer och gränser samt karaktärselement som förhistoriska gravar, murar, slätter- och betesmarker är tydligt och väl bevarat.

Ett ”historiskt karaktärslandskap” är mer känsligt för nytillskott. Här bör man vara restriktiv med våtmarksanläggningar som saknar förankring. Ur kulturmiljösynpunkt kan restaurering och återskapande av äldre våtmarker vara möjligt.



Foto: Pelle Dalberg

Landskap med lägre kulturmiljövärden

Vissa landskap är redan kraftigt förändrade, storskaliga och fattiga på historiska spår. Vanligast är det i våra slättområden och där infrastruktursatsningar "rört om". Även om landskapet har genomgått stora förändringar bör en våtmark ändå placeras med omsorg så att den i möjligaste mån smälter in.



Hade den här våtmarken fått en mer genomtänkt utformning hade den i högre grad kunnat bidra till att förhöja detta triviala landskap mer allmänt sett. Foto: Åsa Algotsson.

Utforma bättre

Eftersträva ett naturligt utseende

Vid anläggandet av våtmarker utnyttja naturliga sänkor i landskapet. Våtmarker som anläggs på en mark som i äldre tid varit fuktig bidrar till den kulturhistoriska förankringen. För att uppnå god kulturmiljövård är aktiv skötsel en förutsättning.

Undvik:

- Höga vallar
- Raka kanter och onaturliga öar

Se till att plana ut schaktmassorna väl eller ta bort dem.



För den här våtmarken är övergången mot omgivande marker flytande, vilket tillåter vattennivån att fluktuera med årstider och väderlek. Detta ger ett naturligt utseende. Här är traditionell skötsel genom slåtter och bete möjligt, vilket är bra för kulturmiljön. Foto: Åsa Algotsson.

Möjliga sätt att bromsa vattnet i känsliga miljöer



Ett sätt att bromsa vattnet kan vara att återskapa meandrar kring ett rätat vattendrag eller diken. Avgörande för resultatet för kulturmiljön är den skötsel som utförs i anslutning till den anlagda våtmarken. Foto: Marie Odenbring Widmark.



Ett bra sätt är också att återskapa våtmarker eller översvämmade strandängar i anslutning till vissa sjöar. Foto: Marie Odenbring Widmark

Våtmarkskategorier – en samling exempel

Våtmarker som förstärker äldre landskap

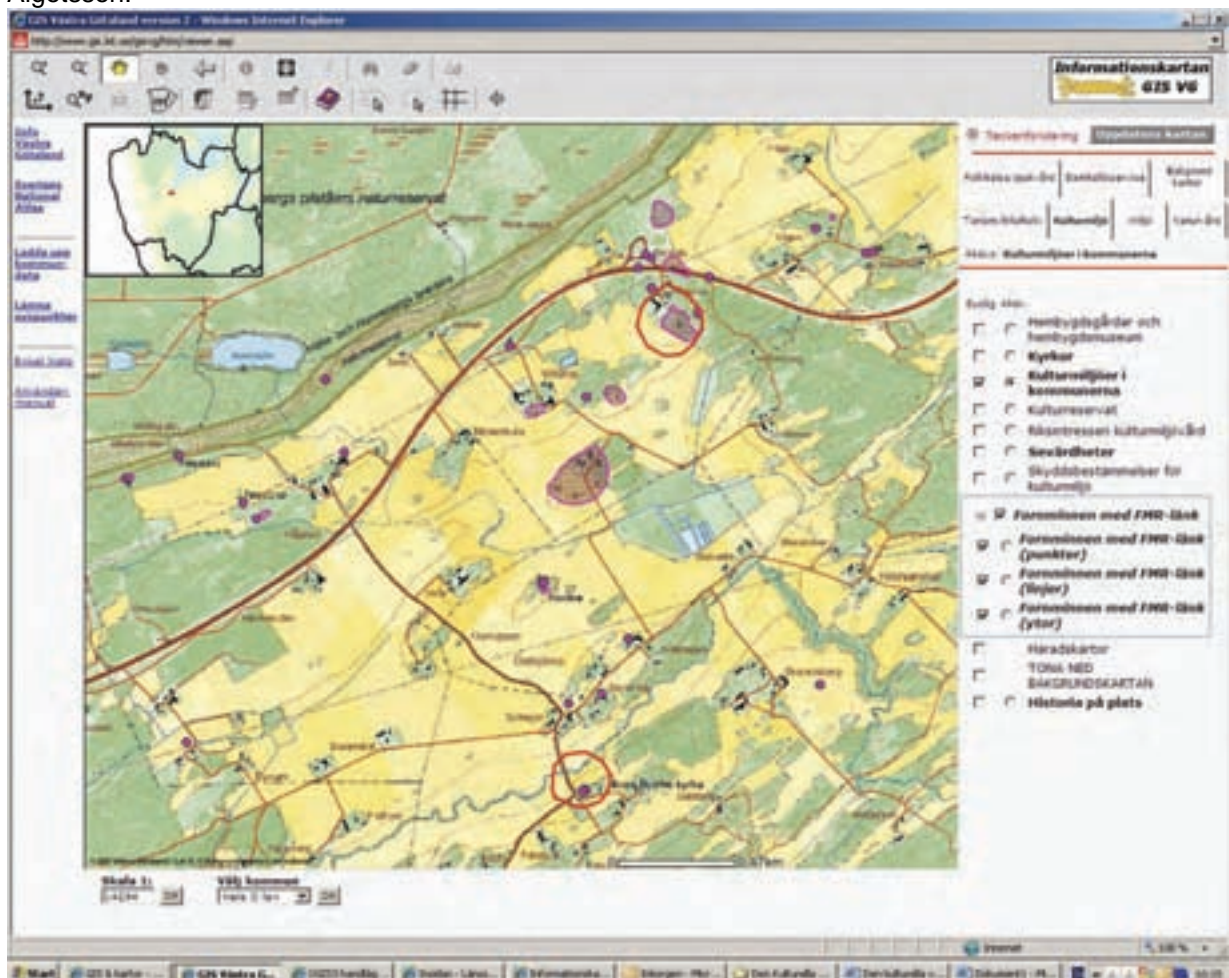
En nyanlagd våtmark kan innebära stora ingrepp i ett odlingslandskap men den kan också bli ett bra tillskott i miljön. Allt hänger på placering och utformning och, nästan viktigast av allt, den skötsel som årligen utförs.

Under denna rubrik har vi samlat ett antal exempel från olika delar av länet på återskapade våtmarker som ligger i relativt känsliga landskap.

Fornlämningsrik slättbygd



Öppet landskap med rika lämningar från järnåldern. Våtmarken ligger bra på lägsta punkten i ett naturligt sankmarksområde. Den skänker en historisk inramning till det förhistoriska landskapet. Foto: Åsa Algotsson.



Informationskartan (<http://www.gis.lst.se/gisvq/>) som visar denna fornlämningsrika slättbygd. Rosa punkter och linjer är Fornminnen, röda linjer är Kulturmiljöer i kommunerna.

Falbygden – ett kuperat landskap



Detta är ett historiskt karaktärslandskap med höga kulturvärden. Anpassning och skötsel är A och O när man anlägger våtmarker i denna typ av landskap. Foto: Åsa Algotsson.



Foto: Åsa Algotsson.



Ett intilliggande vattendrag har utnyttjats för att "dra in" vatten i de lägre partierna av gårdens odlingsmark. Ett äldre utseende har återskapats på ett bra sätt. Foto: Åsa Algotsson

Rikt mosaiklandskap



Historiskt karaktärslandskap med lång kontinuitet och höga kulturvärden. Genom försiktig dämning har ett äldre mer vattenrikt landskap återskapats. Foto: Ylva Nilson.



Äldre landskapselement liksom våtmarksområdet hålls öppet och välhävdat genom bete. Landskapets höga kultur- och upplevelsevärden bevaras på detta sätt. Foto: Ylva Nilson

Våtmarker utan historisk förankring

För vissa nyanlagda våtmarker har liten eller ingen hänsyn tagits till förhållandena på platsen.

Här redovisas några våtmarker som saknar historisk förankring i det landskap de anlagts i eller som utformats på ett okänsligt sätt som inte tillför landskapet något direkt mervärde. Tvärt om borde de ha tagit större hänsyn till förhållandena på platsen.

Dålig anpassning



Fornlämningar och kulturlämningar såsom stenmurar och brukningsvägar berörs på ett oacceptabelt sätt. Skötseln av marken är svag och sly borde tas bort.



Våtmarken ligger alldeles för nära kulturlämningarna. I övrigt är marken välskött, betad och kulturlämningar som odlingsrösen och stenmurar är väl synliga. Skötseln gör också att kulturlämningarna bevaras.

Foto: Åsa Algotsson.



Bitvis konstgjort intryck med runda öar och dominerande vallar mellan våtare partier. Träd- och busksly bör tas bort. Foto: Åsa Algotsson

Intrång i kulturlandskap



Storskaligt anlagd våtmark i fornlämningsrik centralbygd. Den parkinspirerade utformningen med bro, lusthus och konstruerade öar står i skarp kontrast till det ålderdomliga odlingslandskapet. Här hade ett samråd kunnat bidra till en bättre utformning. Foto: Åsa Algotsson.



Anläggningen har kommit oacceptabelt nära kända fornlämningar. Foto: Åsa Algotsson



I denna känsliga kulturmiljö är utformningen viktig. En bättre lösning hade varit att dämna befintliga vattendrag och skapa översvämmade ytor, inte en djupgrävd sjö med öar som runda tårter. Foto: Länsstyrelsen.



LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN